

ZAJEDNICA IZVRŠITELJA: Sveučilište u Zagrebu, Agronomski fakultet
**Zavod za ukrasno bilje, krajobraznu arhitekturu
i vrtnu umjetnost**
Svetošimunska 25, 10000 Zagreb
4 GRADA DRAGODID, Komiža
info@dragodid.org, +385 091 2444263

NARUČITELJ: **Grad Stari Grad**
Novo riva 3, 21460
STARI GRAD

LOKACIJA: Kulturni krajolik Starogradsko polje

STUDIJA

KONZERVATORSKA PODLOGA KULTURNOG KRAJOLIKA STAROGRADSKO POLJE

KNJIGA II - ARHEOLOŠKA BAŠTINA

AUTORICA TEKSTA:

dr. sc. Sara Popović, dipl. arheol.

AUTORICE KATALOGA:

dr. sc. Sara Popović, dipl. arheol. i Andrea Devlahović, dipl. arheol.

AUTORICA KARTOGRAFSKIH PRIKAZA:

dr. sc. Sara Popović, dipl. arheol.

REVIZIJA MJERA ZAŠTITE:

Zoran Wiewegh, Sanja Buble, Radoslav Bužančić, Mirna Bojić, Bruno Diklić, Saša Denegri,
Biserka Dumbović Bilušić, Vesna Kezunović, Davor Trupković

Zagreb-Stari Grad, listopad, 2015.

revizija: travanj 2018.

Zajednica izvršitelja: Sveučilište u Zagrebu, Agronomski fakultet

Zavod za ukrasno bilje, krajobraznu arhitekturu i vrtnu umjetnost

Svetošimunska 25, 10000 Zagreb

odgovorna osoba: izv. prof. art. Stanko Stergaršek, dipl. ing.arh., predstojnik

4 GRADA DRAGODID, Šapjane

info@dragodid.org, +385 091 2444263

odgovorna osoba: Julia Bakota, mag. ing. agr., predsjednica

Naručitelj: Grad Stari Grad

Novo riva 3, 21460 Stari Grad

odgovorna osoba:

Vinko Maroević, dipl. iur., gradonačelnik (do 2017.)

Antonio Škarpa, gradonačelnik (od 2017.)

Lokacija: Kulturni krajolik Starogradsko polje

Naziv studije/projekta: Konzervatorska podloga kulturnog krajolika Starogradsko polje

Broj studije/projekta: 106/015

Stručni tim u izradi studije:

Koordinator izrade studije:

doc. dr. sc. Goran Andlar, dipl. ing. kraj. arh.

Krajobraz:

doc. dr. sc. Goran Andlar, dipl. ing. kraj. arh. (koordinator)

prof. dr. sc. Branka Aničić

doc. dr. sc. Kristina Krklec, dipl. ing. geol.

doc. dr. sc. Ines Hrdalo, dipl. ing. kraj. arh.

Aldo Čavić, prof.

Dr. sc. Dora Tomić, dipl. ing. kraj. arh.

Marija Kušan, dipl. ing. kraj. arh.

Monika Lukić, dipl. ing. kraj. arh.

Arheologija:

dr. sc. Sara Popović, dipl. arheol. (koordinator)

Andrea Devlahović, dipl. arheol.

Etnologija i recentna izgradnja:

Filip Šrajter, dipl. ing. arh., URBING d.o.o. (koordinator)

Grga Frangeš, dipl. etnolog i muzeolog

Mirna Ratkajec, dipl. etnolog i pov. um.

Filip Bubalo, prof.

Miran Križanić, mag. ing. arh.

Luka Forko, stud. etnol.

Revizija mjera zaštite:

Zoran Wiewegh, Sanja Buble, Radoslav Bužančić, Mirna Bojić, Bruno Diklić, Saša Denegri, Biserka Dumbović Bilušić, Vesna Kezunović, Davor Trupković

Tehnička realizacija kataloga i kartografije:

Mjesto pod suncem d.o.o. ured@mjestopodsuncem.com, <http://www.mjestopodsuncem.com>

Mjesto i datum: Zagreb-Stari Grad, listopad, 2015., revizija: travanj 2018.

SADRŽAJ

1. Kratka povijest Starogradskog polja do srednjeg vijeka
2. Povijest istraživanja Staroga Grada i Starogradskog polja
 - 2.1. Rana povijest istraživanja
 - 2.2. Novija istraživanja u Starogradskom polju i Starome GraduIstraživanja provedena za potrebe izrade konzervatorskih smjernica
3. Metodologija terenskog rada i obrade podataka o glavnim pravcima antičke podjele Starogradskog polja
 - 3.1. Strukturna analiza glavnih pravaca antičke podjele Starogradskog polja
 - 3.1.1. Tipologija završnog sloja komunikacija
 - 3.1.2. Tipologija struktura stranica komunikacija
 - 3.2. Valorizacija očuvanosti struktura na pravcima antičke parcelacije
4. Metodologija terenskog rada i obrade podataka o arheološkim nalazištima
 - 4.1. Obrada postojećih podataka o arheološkim nalazištima i metodologija terenskog rada
 - 4.2. Valorizacija nalazišta
 - 4.2.1. Nalazišta s ostacima arhitekture – vile rustike i grčka kula
 - 4.2.1.1. Stanje istraženosti
 - 4.2.1.2. Najvrjedniji antički arhitekturni ostaci
 - 4.2.1.3. Stanje nalazišta
 - 4.2.1.4. Gradnja na nalazištima s ostacima arhitekture
 - 4.2.1.5. Nalazišta najvišeg stupnja ugroženosti
 - 4.2.1.6. Potencijal za prezentaciju
 - 4.2.1.7. Smjernice
 - 4.2.2. Kamene gomile od arheološkog značaja
 - 4.2.3. Grobovi
5. Arheološki nalazi na području Staroga Grada
 - 5.1. Arheološka iskopavanja na području grada
 - 5.2. Karta arheoloških nalaza u gradu
6. Nalazišta izvan obuhvata zaštite
7. Zaključna razmatranja
 - 7.1. Važeći sustav mjera zaštite
 - 7.2. Potreba za dodatnim istraživanjima
 - 7.3. Glavne prijetnje arheološkim nalazištima i antičkim pravcima parcelacije
8. Literatura

PRILOG A: Katalog arheoloških nalazišta

PRILOG B: Kartografski prikazi

2.1. Arheološka nalazišta, mj. 1:5000

2.2. Nalazi unutar Staroga Grada, mj.1:2000

2.3. Dobro očuvani pravci antičke podjele zemljišta, mj. 1:25000

2.4. Tipologija struktura stranica komunikacija, mj. 1:25000

2.5. Tipologija završnog sloja komunikacija, mj. 1:25000

1. KRATKA POVIJEST STAROGRADSKOG POLJA DO SREDNJEG VIJEKA

Središnji dio otoka Hvara prostor je bogate povijesti. Dugi kontinuitet života na ovom prostoru svjedoče sporadični neolitički nalazi te kasnije brončanodobne i željeznodobne gradine i grobni humci koji prethode grčkoj kolonizaciji prostora. Većina ovakvih nalazišta, zbog svog smještaja na vrhovima brda uokolo Starogradskog polja, ostala je izvan zone obuhvaćene formalnom zaštitom.

4. stoljeće pr. Kr. vrijeme je grčke kolonizacije ovog dijela otoka. Antički pisac Diodor Sikulski (Bibliothēke historike XV, 13 i 14) prenosi nam događaje vezane uz utemeljenje grčkog grada Farosa 385./4. godine pr. Kr. koje je pratila borba doseljenika i lokalnog stanovništva. Nije poznato koliko je prošlo od osnutka grada do grčkog poduhvata parceliranja Starogradskog polja. Mrežom putova omeđenih suhozidima (trad. *gomilama*) polje je podijeljeno na pravokutne parcele veličine 1 x 5 stadija (oko 180 x 900 m). Ishodišna točka, od koje je počela izmjera polja, zvana *omfalos*, nalazi se u blizini jedine lokve u polju – Dračevice i sjecište je najduljih pravaca kroz polje. Faros je prosperirao sve do kraja 3. st. pr. Kr. kada njegov vladar Demetrije Farski, zbog loših procjena svojih moći, zaratio s Rimljanima. Godine 219. pr. Kr. grad, kao i cijeli otok, došli su pod vlast Rimljana. Arheološki nalazi potvrđuju da u 1. st. pr. Kr. grad Faros postaje rimska Farija, što se uz ostatke novih, od Rimljana podignutih građevina, očituje i u adaptaciji grčkih kuća koje tada dobivaju zidne freske i podne mozaike. U nadolazećim stoljećima mira i grčka parcelacija Starogradskog polja doživljava promjene. Mnoge grčke pravokutne parcele vjerojatno se dijele na manje jedinice (što nije potvrđeno arheološkim istraživanjima), a na mjestima grčkih objekata grade se rimske *ville rustice*. Njih je za sada poznato 28 na području pod formalnom zaštitom kao i 5 lokacija s velikim koncentracijama keramike koje bi mogle ukazivati na iste objekte.

Razdoblje od kasne antike do ranog srednjeg vijeka gotovo se ne spominje u historijskim izvorima, a djelomičan razlog tome je paljenje općinskih, crkvenih i privatnih arhiva od strane Turaka, Omišana i pučkih ustanika. Čak su i arheološki nalazi ranog srednjeg vijeka izuzetno rijetki. Poznato je jedino da je otok tada bio u sklopu Neretljanske kneževine. Popis imena i toponima koji se nalaze u Hvarskom statutu iz 1331. godine svjedoče o potpunoj slavenizaciji otoka u tom periodu. U istom dokumentu uz Stari Grad spominju se Vrbanj, Pitve, Veliki Dol kasnije zvan Dol sv. Petra, a danas Dol sv. Marije i Čikaldol, kasnije zvan Dol sv. Barbare, a danas Dol sv. Ane, što znači da sela postoje već u 14. stoljeću. Valja imati na umu da u vrijeme pisanja Statuta Vrboska i Jelsa još ne postoje već su izgrađene u 15. stoljeću kao luke Vrbanja i Pitava. Ubrzo nakon njihovog osnutka, zbog bogaćenja od brodogradnje i trgovine te ulaganja stečenog kapitala u poljoprivrednu djelatnost, dolazi do *agrarne prenaseljenosti*. Tada se dodjeljuju općinske zemlje na krčenje, od rta Sućuraj do zapadnog dijela otoka.

2. POVIJEST ISTRAŽIVANJA STAROGA GRADA I STAROGRADSKOG POLJA

2.1. Rana povijest istraživanja

O antičkom porijeklu komunikacija unutar Starogradskog polja svjedoči već Hvarski statut iz 1331. godine. U ovom dokumentu koji donosi razne regulative i opisuje granice komunalnih područja srednjevjekovnog otoka Hvara, detaljno se popisuju upravo putovi koji se pružaju unutar *polja sv. Stjepana i Vrbanja* odnosno današnjeg Starogradskog polja. Oni koji prate trase starih putova nazivaju se *ad viam veterem* i *per viam antiquam*. Ti putovi se danas mogu djelomično rekonstruirati prema toponimima koji su se zadržali od 14. stoljeća.

Prvi spomen arheološkog nalaza, točnije jednog nadgrobnog rimskog spomenika s otoka Hvara donosi Cirijak Ankonski još 1436. godine. Stoljeće kasnije svega je par izvještaja putnika i biskupskih vizitacija ostavilo pismenog traga o antičkim spomenicima otoka. Ipak, među tim poznavateljima antičkih povijesnih izvora javlja zanimanje za ubikaciju antičkog Farosa/Farije i smještanje bitke u kojoj je Demetrija Farskog potukao rimski vojskovođa Emilije Paulo. Detaljniji opis ravnice Starogradskog polja i okolnih naselja donosi govor Hvaranina Vinka Pribojevića 'O porijeklu i zgodama Slavena' održanom 1525. godine, objavljenom 1532. u Veneciji. On u govoru navodi da su s istočne i zapadne strane polja postojala dva grada s lukama u kojima se vide ostaci velikih zgrada, mramornih kipova i mozaika. Ne sumnja da se u Starome Gradu dizao vrlo lijep grad jer se svakodnevno pronalaze starinski bunari zatrpani gradskim ruševinama, te da dragocjeni predmeti od zlata i srebra leže skriveni u zemlji vrtova i vinograda. Također spominje ostatke starih gospodarskih zgrada u gradu kao i one sravnjene sa zemljom koje se vide po sredini Starogradskog polja, tada izuzetno brižno obrađenom.

Kroz čitavo 17. i 18. stoljeće autori koji pišu o prošlosti ovoga područja bave se popisima epigrafskih spomenika i numizmatike te gorućim pitanjem toga vremena – da li se Faros nalazio na području Staroga Grada ili grada Hvara.

Prva arheološka iskopavanja na otoku vršena 50.-ih godina 19. stoljeća na tumulima u okolici Staroga Grada ujedno su prva istraživanja prethistorije u Hrvatskoj. Netom kasnije, raspravi o ubikaciji Farosa staje na kraj prvi profesionalni arheolog, Starogračanin don Šime Ljubić objavljujući 1873. godine knjigu *Faria Citta Vecchia e non Lesina*. Ipak arheološka iskopavanja nije vršio u Starome Gradu već na tumulu na položaju Purkin kuk na vrhu brda prema selu Dol. U istoj knjizi Ljubić navodi kako ga je Središnja komisija u Beču poslala ustanoviti postojanje rimskih kolonijskih agera u Dalmaciji te je rezultat njegovih istraživanja bilo otkriće antičkog katastra u okolini stare Farije odnosno Staroga Grada. Ipak, sljedećih godina fokus istraživanja i dalje je bio na prethistorijskim špiljskim lokalitetima otoka, a proučavanje antičkog perioda svodio se i dalje na numizmatiku i epigrafiju. Unutar Starogradskog polja interes su pobuđivali samo pojedini nalazi poput ostave novca sa Škudljivca, nalazi stupova s natpisima na položaju Starač (A-B14-1), nalaz dvaju tjesaka, mozaičkog poda i arhitekture na lokalitetu Stagnjica (A-D15-1), rimski natpis, ruševine zgrade, tegule i zlatni novac s položaja Carevac (A-E11-1), cigle s pečatima na lokalitetu Mirje (A-F10-2) te različiti rimski natpisi. Don Frane Bulić je krajem 19. stoljeća objavljivao radove o nadgrobnim spomenicima pronađenim u Starome Gradu, o ostacima rimskih termi ispred ulaza u crkvu sv. Roka, ostacima crkve iz 6./7. st. na mjestu crkve sv. Marije (na danas prezentiranom arheološkom lokalitetu), zidinama antičkog Farosa te rimskim ostacima na području Jelse.

2.2. Novija istraživanja u Starogradskom polju i Starome Gradu

Kao što je već navedeno prvi je o antičkoj podjeli zemljišta kratko izvijestio Šime Ljubić 1873. godine no ona se u literaturi ponovo spominje više od 85 godina kasnije. Zapažanja o samoj strukturi antičke parcelacije Starogradskog polja uočio je Bradford 1957. godine pregledom RAF-ovih zračnih fotografija iz II. svjetskog rata. On ne prepoznaje pravokutne modularne jedinice podjele zemljišta već unutar njih traži manje kvadratne jedinice koje bi odgovarale rimskom metričkom sustavu. Rad o centurijaciji u sljedećim godinama razrađuje Duboković-Nadalini donoseći prve nacрте antičkih pravaca. Tek je 1983. godine Zaninović predložio da podjela nije rimskog već grčkog porijekla što dalje elaboriraju Kirigin i Slapšak. Od tada je Starogradsko polje testno područje za mnoge znanstvene metode.

U fokusu istraživanja sistema grčke podjele zemljišta bile su različite metričke analize poput izračuna veličine pojedinih parcela te konsektivno i putova. Pri toj statističkoj analizi Stančić je 1987. vršio mjerenja s ciljem da odgovori na pitanje veličine, a time i porijekla antičke stope koja je korištena pri parceliranju polja. Druga metrička analiza bazirala se na terenskim mjerenjima. Njih je vršio Mlinar 1997. godine u svrhu rekonstrukcije procesa antičke izmjere zemljišta, te se na osnovu deformacija u naizgled potpuno pravilnoj strukturi polja zaključilo o početnoj točki (omfalosu) grčkog parceliranja i glavnoj horizontalnoj osi. Sakupljanje arheoloških nalaza na površini zemlje započelo je ekstenzivnim površinskim pregledom na zidovima glavnih pravaca podjele zemljišta, nakon kojeg je uslijedio intenzivan površinski pregled (Slapšak 1988, Bintliff, Gaffney, 1988). Ova suradnja rezultirala je međunarodnim projektom *The Adriatic Island Project* u sklopu kojeg su 1989. godine vršena rekognosciranja te su popisani arheološki lokaliteti Hvara i ostalih srednjodalmatinskih otoka. Prve GIS analize koje su napravili Gaffney i Stančić 1991. godine rezultirale su pionirskom studijom na ovom polju. Naknadno se na testnom dijelu polja istraživalo i terasiranje u svrhu determiniranja rimske podjele zemljišta unutar grčkih parcela (Slapšak et al. 2001.).

Iskopavanja unutar Starogradskog polja rijetka su. Zaninović je krajem 70.-ih godina vodio istraživanja na otprilje poznatom lokalitetu rimskog gospodarskog kompleksa Kupinovik (A-B6-2). 1984. i 1985. godine Lokošek i Protić vršili su zaštitna sondažna iskopavanja na trasama novih cesta: na zaobilaznici kod Staroga Grada otvoreno je 12 iskopnih polja, na antičkom pravcu prije gradnje nove ceste Stari Grad – Jelsa 10 sondi (pri čemu su se istraživali ostaci antičkog objekta na položaju Munjače (A-C7-2)) te 8 sondi na trasi vodovoda kod aerodroma. Zadnjim iskopavanjima pokušao se utvrditi razmjer devastacije antičkog objekta Ivončeve njive (A-D10-2) za vrijeme gradnje piste. 80.-ih godina vršena su i iskopavanja na grčkoj kuli Maslinovik (A-D18-1). Osim nabrojanih lokaliteta istraživani su i ostaci antičke vile na položaju Ježe u blizini Vrboske, zatim već spomenutom Purkinom kuku te grčkoj kuli Tor, no ovi lokaliteti iako vezani za Starogradsko polje ostali su izvan obuhvata zaštite.

Sva ova istraživanja, kao i konstantno ukazivanje struke na tadašnje devastacije prostora, dovele su do formalne zaštite Starogradskog polja 1993. godine. Od tada nema mnogo istraživačkih projekata vezanih za ovo područje. U novije vrijeme rad Gamulina revitalizirao je pitanje datacija više različitih sistema podjele zemljišta unutar polja, dok se Miletićev rad bazirao na gradine i gomile sz dijela otoka. Jedina iskopavanja unutar zadnjih par godina su na već ranije istraživanim lokalitetima Maslinovik i Kupinovik. Muzej Staroga Grada vršio je kratka zaštitna istraživanja na nalazištu Carevac (A-E11-1) gdje se nakon devastacije antičke arhitekture pokušalo utvrditi postojanje temelja zgrada, kao i nadzor nad postavljanjem kabela za opskrbu el. energijom u polju, pri čemu su ispod današnje ceste pronađeni ostaci starijeg puta. Agencija za upravljanje Starogradskim poljem vodi projekt obnove suhozida u polju kao i sustavan monitoring polja od 2011. godine.

U samom Starom Gradu brojna je iskopavanja provodila Jeličić-Radonić iz tadašnjeg splitskog Regionalnog zavoda za zaštitu kulturne baštine i ona su sažeto objavljena u katalogu Pharos-Antički Stari Grad. Ekipa međunarodnog Adriatic Islands projekta provela je intenzivan terenski pregled područja Starog Grada i okolice, te 1993. i 1996. izvršila sondažna istraživanja čiji je rezultat za sad jedina sustavno objavljena stratigrafska sekvenca unutar antičkog grada (Forenbaher et al.1994, Kirigin et al. 2002.). Novija zaštitna istraživanja u gradu vodile su kustosice Muzeja Staroga Grada: Kordić-Galić istraživala je mozaike u srednjoj ulici, Devlahović unutrašnjost zvonika sv. Stjepana, Olujić ostatke ispod ulice kod sv. Stjepana, i autorica ovog teksta u vrtu Bajić kao i sustavna istraživanja na prezentiranom lokalitetu Remete vrt od 2009. godine do danas.

ISTRAŽIVANJA PROVEDENA ZA POTREBE IZRADE KONZERVATORSKIH SMJERNICA

Za potrebe izrade smjernica Konzervatorske podloge terenski rad i kabinetska obrada podataka bazirani su na dokumentiranju pravaca grčke podjele zemljišta i pojedinačnih arheoloških nalazišta unutar nje.

3. METODOLOGIJA TERENSKOG RADA I OBRADJE PODATAKA O GLAVNIM PRAVCIMA ANTIČKE PODJELE STAROGRADSKOG POLJA

Iako je antička parcelacija Starogradskog polja bila temom mnogih istraživanja, do sada se nije pristupilo dokumentaciji ni klasifikaciji pojedinih struktura koje čine podjelu zemljišta. Danas su pravci podjele i dalje dobro vidljivi, no u različitom stupnju izmijenjeni od svog izvornog izgleda. Neki segmenti podjele danas više nisu vidljivi, neke obilježavaju podzidi poljoprivrednih terasa, ali na većini vidljivih pravaca i dalje se nalaze putovi.

3.1. Strukturna analiza glavnih pravaca antičke podjele Starogradskog polja

Jedno od prvih zapažanja pri terenskom radu usmjerenom na dokumentiranje ostataka na pravcima antičke parcelacije, uz varirajuće širine putova, bile su razlike u konstrukciji odnosno materijalima korištenim za gradnju gazne površine komunikacija. Druga očita razlika bio je odnos komunikacije i okolnog zemljišta. Postalo je jasno da su strukture koje čine granice parcela u nekim slučajevima (kada je npr. granica parcele podzid puta koji je na višoj terasi) ujedno i strukturni dijelovi puta. Samim time potrebno ih je promatrati kao neodvojivu cjelinu. S druge strane, otvorena su pitanja o različitim stupnjevima očuvanosti putova, njihovoj izvornoj strukturi, odnosu putova i terasiranja, odnosu putova i pojedinih arheoloških lokaliteta (kao npr. rimskih vila) i mogućnosti određivanja faznosti odnosno vremenskog slijeda današnjeg stanja različitih struktura komunikacija.

Iz tog se razloga u ožujku 2015. godine, kao dio terenskog rada za izradu Konzervatorske podloge za Starogradsko polje, za cilj istraživanja postavila sistematska dokumentacija antičkih pravaca s dva paralelna fokusa:

- razrada tipologije i dokumentacija gazišta odnosno završnog sloja komunikacija na pravcima antičke podjele
- razrada tipologije i dokumentacija struktura obaju stranica komunikacije tj. odnosa puta spram okolnog zemljišta

Nacrt rada, koji je prethodio izlasku na teren, obuhvaćao je izradu metodologije za terensko bilježenje različitih konstrukcija putova. On je razrađen imajući u vidu što jednostavniji i brži način bilježenja na terenu jer je za cilj postavljena identifikacija i dokumentacija svih komunikacija koje se nalaze na pravcima grčke podjele zemljišta. Odabirom samo testnog dijela polja, odnosno analiza samo selektiranog dijela komunikacija značila bi previdjeti mogućnost pojave različitih struktura u dijelovima polja koji se vidno razlikuju po kvaliteti zemlje, smještaju u nizini ili na padini, ili nekom drugom kriteriju.

Na terenu su snimane geotagirane fotografije, a u prethodno pripremljene karte istovremeno su ucrtavane informacije o gazištu i strukturama koje omeđuju put. Pri izradi načina dokumentiranja također se imala u vidu kasnija kabinetska obrada podataka. Iz tog razloga razrađen je sistem pri kojem se uzimanje podataka na terenu vršilo na način koji je prilagođen za sljedeću fazu – digitalizaciju, odnosno kartiranje u GIS sistemu, a time je omogućena kasnija analiza i korelacija s drugim setovima prostornih podataka.

Valja uzeti u obzir da su pregledavani putovi samo na pravcima antičke podjele zemljišta. Na taj način nisu dobiveni podaci o svim putovima npr. s očuvanom kaldrmom. Na taj način iz statistike je izostao srednjevjekovni put kojim se iz sela Vrbanj išlo po vodu u Carevo polje i koji sječe antičke modularne jedinice od E4 do E10. Danas je to jedan od bolje očuvanih putova s kaldrmom. U statistici također nedostaje put koji vodi od crkvice sv. Mihovila do crkve sv. Kuzme i Damjana, a koji je također lijep primjer očuvanog srednjevjekovnog puta s kaldrmom.

3.1.1. Tipologija završnog sloja komunikacija (karta 2.5.)

Komunikacije su klasificirane u nekoliko osnovnih tipova koji se razlikuju po materijalu izgradnje gazišta i širini prilagođenoj za prolaz automobila i/ili veće mehanizacije:

1. Makadamski put za automobile (Slika 1)
2. Asfaltirana cesta za automobile i veće radne strojeve (Slika 2)
3. Zemljani put za automobile (Slika 3)
4. Uži pješački put s kamenim gazištem (Slika 4)
5. Pješački put s očuvanom kaldrmom (Slika 5)
6. Pješački put po kamenoj gomili (Slika 6)
7. Put po kamenoj gomili prilagođen za automobile (Slika 7)
8. Zasipavana kaldrma prilagođena za automobile (Slika 8)

Slika 1 Makadamski put s tragovima kaldrme

Slika 2 Asfaltirani pravac antičke podjele

Slika 3 Zemljani put

Slika 4 Uski put omeđen suhozidima

Slika 5 Pješački put s očuvanim pragovima kaldrme

Slika 6 Put po gomili

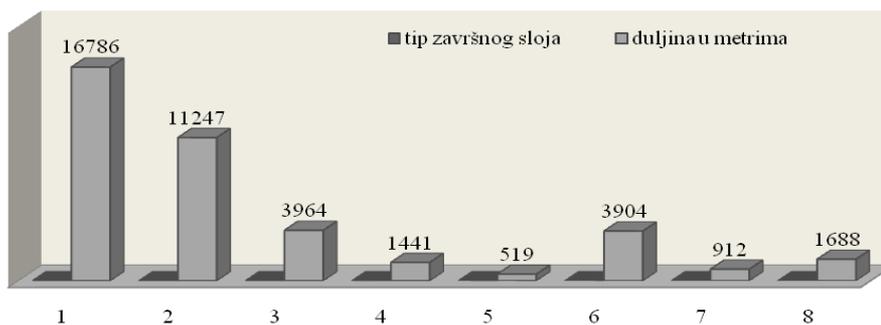

Slika 7 Put po gomili prilagođen automobilima

Slika 8 Put s kaldrom prilagođen za automobile

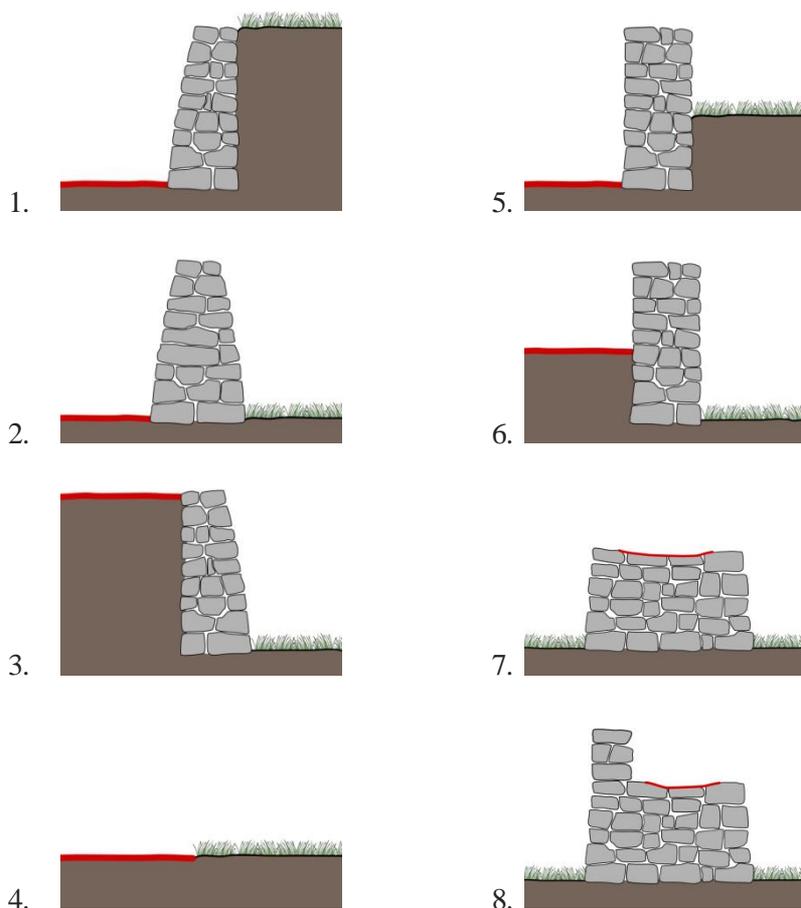
Dokumentiranjem tipa gazišta zaključuje se da najveću dužinu antičkih pravaca danas čine makadamski putovi, a velika je duljina i asfaltiranih cesti. Sljedeći su zemljani putovi koji obično prate podzid terase na nižoj razini terena. Užih pješačkih putova omeđenih suhozidima te putova po gomilama očuvalo se relativno malo uspoređujući duljine s ranije navedenim kategorijama. Kroz statistiku se mogu razlučiti i trendovi promjena na pravcima poput zaravnjavanja putova po gomilama za prolaz automobila ili zasipavanja kaldrma. Očuvanih popločenja odnosno kaldrma ima relativno malo, no te brojke su odraz samo stanja antičkih pravaca, a ne svih putova u polju kao što je ranije navedeno. Za obilnijih kiša ostaci kaldrme vide se i na kratkim dionicama glavnog dekumana i drugog vertikalnog pravca.

Grafikon 1 Dužine komunikacija prema završnom sloju

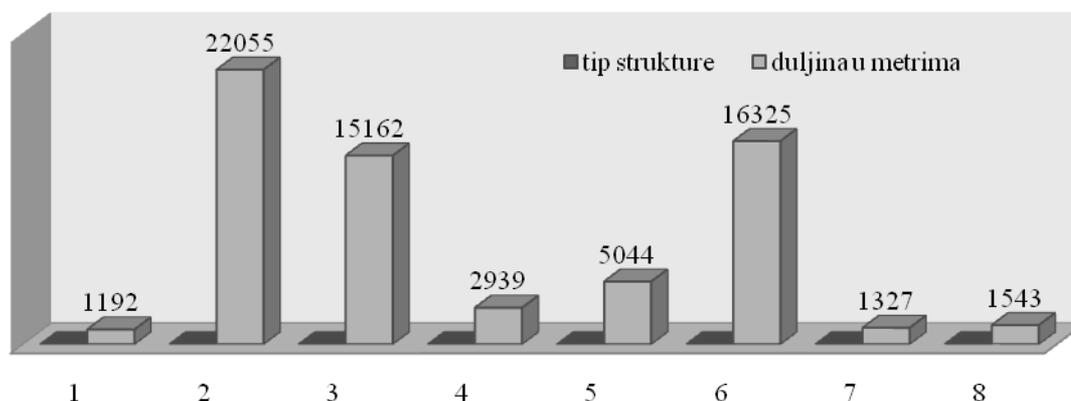
3.1.2. Tipologija struktura stranica komunikacija (karta 2.4.)

Kao što je već navedeno suhozidne strukture međa glavnih grčkih modularnih jedinica podjele zemljišta u većini su slučajeva i strukturni dijelovi komunikacija između dvaju striga. Na terenu u su se paralelno bilje žile strukture s obje strane puta. Pokazalo se da se strukture mogu klasificirati u 8 kategorija koje je jednostavnije opisati skicom (put je na svakoj naznačen crvenom bojom):

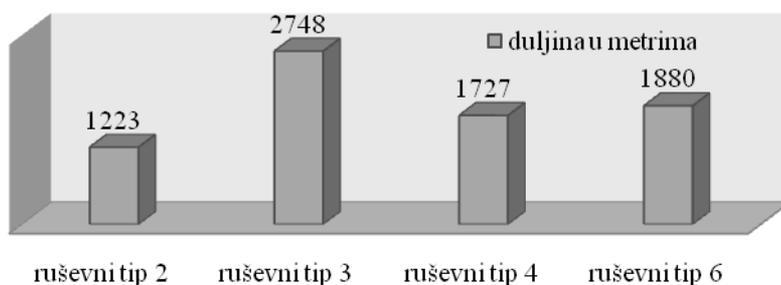
Dobiveni podaci također su digitalizirani, odnosno kartirani u GIS sistemu. Za svaku stranicu puta iscrtavana je linija kojoj se pridružio atribut jedne od gore navedenih kategorija. Nakon kartiranja postali su jasni odnosi komunikacija i terasiranja tj. odnos između pojedinih komunikacija i zemljišta koje ga okružuje. Ujedno se dobio i relativan odnos između visina zemlje dvaju grčkih striga. Daljnjom analizom utvrđeno je da su gotovo sve poznate rimske vile smještene uz putove i to na nižim terasama u odnosu na put. Taj je podatak logičan

jer su putovi u najvećoj duljini, barem s jedne strane iznad okolnog zemljišta. Kada se zbroji duljina tipova 3 i 6 koji su srodni, oni najčešća konstrukcija u polju. Odmah nakon njih slijedi situacija u kojoj je put u istoj ravnini s okolnim zemljištem, ali odvojen suhozidom. Pri ovoj statistici nisu uzete u obzir strukture koje omeđuju državnu cestu, a koja se nalazi na pravcu antičke podjele.

Grafikon 2 Duljine pojedinih struktura koje omeđuju putove

Na terenu je bilježen i slučaj kada su strukture koje omeđuju put vidno narušene. Zbog velike duljine suhozidnih podzida visok je i broj dijelova tog tipa konstrukcije koji su urušeni. Ipak mala duljina dionica na kojima ne postoji barijera između puta i okolnog zemljišta (tip 4) u najvećem postotku doživljava promjene. Na takvim se trasama često odlaže građevinski otpad.

Grafikon 3 Duljine ruševnih struktura po tipovima

3.2. Valorizacija očuvanosti struktura na pravcima antičke parcelacije

Već je na terenu bilo jasno da je nekoliko pravaca potpuno promijenilo svoj izvorni izgled proširivanjem i asfaltiranjem, dok su neki vidljivo zadržali izvorniju strukturu. Probijeni su i neki novi putovi kao i trase infrastrukture (vodovod) koji ne prate pravce antičke podjele. Iz ovog razloga i u svrhu determiniranja dobro očuvanih dijelova antičke parcelacije pristupilo se kabinetskoj obradi podataka kroz retrogradnu analizu struktura pravaca. Za ovu analizu korišten je sljedeći arhivski materijal:

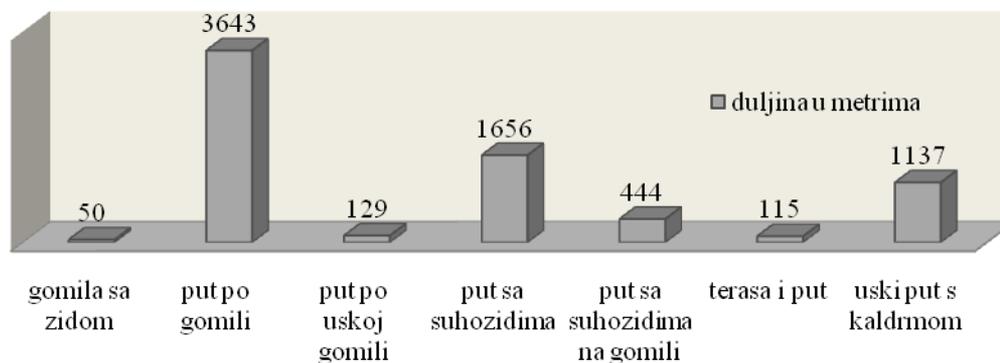
- franciskanski katastar iz 1834. godine (iz arhive Agencije za upravljanje Starogradskim poljem)
- vertikalne fotografije polja iz 1944. godine (iz osobne arhive dobivene od Hidrološkog instituta Split, s mogućnošću korištenja isključivo u znanstvene svrhe)
- vertikalne fotografije polja iz 1967. godine (javno dostupne)
- vertikalne fotografije iz 1999. godine (iz osobne arhive dobivene od DGU-a, s mogućnošću korištenja isključivo u znanstvene svrhe)

Analiza promjena na pravcima vršila se usporedbom kartiranih podataka dobivenih terenskim pregledom i analizom stanja istih dijelova pravca na historijskim fotografijama. Na ovaj način dobivena je karta pravaca koji se nisu mijenjali unazad 70 godina, odnosno u vremenu najvećih promjena u prostoru polja (karta 2.3.). Neki dijelovi nisu mogli biti pregledani na terenu jer se nalaze pod gustom vegetacijom, ali analizirajući zračne fotografije može se zaključiti da se njihova struktura također nije mijenjala.

Ukupna duljina svih struktura vidljivih na pravcima antičke podjele zemljišta iznosi 59 789 metara. Od toga duljina putova na pravcima antičke podjele iznosi 40 461 metara. Na zračnim fotografijama također se na pravcima podjele uočavaju strukture koje ne čine putovi. Te strukture nije bilo moguće provjeriti na terenu jer su u većini slučajeva obrasle divljom vegetacijom. U većem broju je vjerojatno riječ o terasama. Ukupna njihova duljina iznosi 19 338 metara.

Retrogradnom analizom došlo se do podatka da duljina dobro očuvanih pravaca iznosi 19 271 metar, od čega se moglo provjeriti 7 175 metara struktura dok je 12 096 zaraslo.

Strukture dobro očuvanih pravaca koje su mogle biti provjerene na terenu

Grafikon 4 Duljine dobro očuvanih antičkih pravaca po tipovima

Ovaj podatak o dobro očuvanim strukturama valjat će uzeti u obzir pri donošenju pojedinačnih odluka o mogućim intervencijama u prostoru kao što su npr. slučajevi iznalaženja konzervatorskog rješenja za omogućavanje pristupa pojedinim česticama zemlje do kojih sada nije moguće doći.

4. METODOLOGIJA TERENSKOG RADA I OBRADE PODATAKA O ARHEOLOŠKIM NALAZIŠTIMA

Grčka podjela zemljišta predstavlja samo jednu arheološku komponentu ovog kompleksnog krajolika. Unutar geometrijske strukture polja nalaze se pojedinačna arheološka nalazišta, koja datiraju od prethistorije do srednjeg vijeka. Budući da postoje podaci o prethistorijskim i antičkim nalazištima dobiveni sustavnim radom oni su uzeti u obzir pri izradi ovog dijela konzervatorske podloge. Srednjevjekovnih ostataka u polju gotovo i nema, osim pojedinih kasnosrednjevjekovnih crkvice koje su obuhvaćene u etnološkom dijelu ovoga elaborata.

Valja imati na umu da je brojčano stanje arheoloških nalazišta u obuhvatu polja odraz trenutnog stanja istraživanja. Potrebno je predvidjeti mogućnost da se broj nalazišta s novim istraživanjima može povećavati. Svaki novootkriveni lokalitet moći će se uvrstiti u dolje razrađenu klasifikaciju nalazišta te automatski ulazi u sustav mjera koje su propisane za taj tip nalazišta.

4.1. Obrada postojećih podataka o arheološkim nalazištima i metodologija terenskog rada

Katalog pojedinačnih arheoloških nalazišta koji donosi ova konzervatorska podloga rezultat je objedinjavanja više različitih izvora podataka i terenskog rada. Za iscrtavanje karte s rasprostiranjem arheoloških nalazišta korišteni su sljedeći dokumenti:

a) podaci o arheološkim nalazištima:

- Registar arheoloških nalazišta na otoku Hvaru objavljen u knjizi *Arheološka baština otoka Hvara* kao rezultat rekognosciranja otoka 1988. i 1989. godine od strane stručnjaka projekta Adriatic Islands. Ovim radom obuhvaćeni su prethistorijski i antički lokaliteti otoka.
- baza podataka istog projekta u .xls formatu (iz osobne arhive dobivene od Nikše Vujnovića, jednog od sudionika AIP-a)
- topografske karte 1:5000 u koje su sudionici istog projekta ručno ucrtavali obuhvate arheoloških nalazišta (dobivene na uvid u Muzeju hvarske baštine)
- studija stanja pojedinačnih arheoloških lokaliteta iz 2014. godine - projekt monitoringa Starogradskog polja, Agencija za upravljanje Starogradskim poljem, autorica Sara Popović

b) prostorni podaci

- zračne fotografije iz 2014. godine snimljene iz lake avijacije (arhiva Agencije, projekta monitoring)
- zračne fotografije iz 2014. godine snimljene s bespilotnom letjelicom (arhiva Agencije, projekta monitoring)

Prije izlaska na teren u GIS programu digitalizirani su nacrti obuhvata arheoloških nalazišta s topografskih karata projekta AI. Njima su pridruženi atributi upisani u .xls bazi podataka istog projekta. Proučavanjem svih setova podataka (i kasnijim terenskim obilaskom) rješavane su nedoumice o pojedinim nalazištima čija je dokumentacija nedosljedna odnosno razlikuje se od dokumenta do dokumenta.

Unutar obuhvata zaštite Starogradskog polja nalazi se 90 pojedinačnih arheoloških lokaliteta koji su iscrtavani poligonima (karta 2.1.). Nalazišta su klasificirana na sljedeći način:

1. **nalazište s ostacima arhitekture** – unutar obuhvata 28 je nalazišta ovog tipa. Riječ je o ostacima rimskih *villa rustica*. Ovi antički gospodarski kompleksi su uz proizvodne objekte imali i rezidencijani dio te pomoćne objekte za smještaj radne snage.
2. **velika koncentracija nalaza** – unutar obuhvata 5 je nalazišta ovog tipa. Riječ je o koncentracijama nalaza koji bi svojim karakterom mogli upućivati na postojanje antičkih arhitekturnih ostataka koji danas nisu vidljivi na površini.
3. **mala koncentracija nalaza** – unutar obuhvata je 34 lokacija s ovakvim karakterom nalaza. Ovi sporadični nalazi upućuju na aktivnost u prostoru koja ne mora biti vezana za postojanje arhitekturnih ostataka.
4. **kamena gomila** – unutar obuhvata 9 je kamenih gomila. Riječ je o gomilama koje su istraživači AI projekta definirali kao tumule odnosno kamene grobne humke.
5. **grob** – unutar obuhvata 7 je položaja na kojima su nađeni jedan ili više grobova.
6. **presa** – na području obuhvata zabilježen je jedan nalaz prese za vino i ulje. Njen položaj ucrtan je u karti iako se već u reviziji, krajem 80.-ih godina, nije mogla pronaći.
7. **cisterna** – na prostoru polja zabilježeni su ostaci jedne cisterne i jednog bunara građenog od opeka. Antičkih cisterni ima više u Starogradskom polju no valja napomenuti da su dio većih arhitektonskih kompleksa (npr. vila na Prilogama A-C22-1, vila Podhum A-E6-1, vila Zahum A-D5-1, vila Carevac A-E11-1, vila Stagnjica A-D15-1, vila Poškujivac A-D12-2, vila Bonje Smokve A-E8-2, vila A-D6-1 i A-E7-1).
8. **ostava novca** – na prostoru polja pronađene su dvije ostave novca no ni jednoj nije poznata točna lokacija.
9. **kula** – u obuhvatu zaštite polja, na položaju Maslinovik, nalazi se grčka kula A-D18-1.

Pri izradi karte rasprostranjenosti nalazišta postalo je očito da su u obuhvatu zaštite Starogradskog polja nalazišta koja posjeduju različiti stupanj vrijednosti ne samo po stupnju očuvanosti već po vrsti arheološkog zapisa. Budući da djelomično devastirane antičke vile mogu nositi značajniji arheološki zapis od dobro očuvanog prostora na kojem je pronađena mala koncentracija keramičkog materijala, takva se prednost uzela u obzir pri terenskom dokumentiranju i kasnijoj izradi smjernica. Nalazišta koja su prepoznata kao značajniji arheološki zapis su nalazišta s ostacima arhitekture, velike koncentracije nalaza (koje, kao što je ranije navedeno, mogu upućivati na postojanje arhitektonskih ostataka), kamene gomile, cisterne te grčka kula. Za ova 43 nalazišta razrađen je obrazac koji je podržan u GIS sistemu, a koji sadrži sljedeće podatke:

- **osnovni podaci** sadrže signaturu pojedinog nalazišta u formi: A (oznaka za arheološko nalazište) – oznaka strige – broj unutar strige. Npr. A-C10-2 znači da je riječ o arheološkom nalazištu koje se nalazi u strigi C10. Nadalje, među osnovnim podacima nalaze se toponimi, katastarske čestice na kojima se nalazište rasprostire, podaci o tipu nalazišta, njegovoj površini, drugim evidentiranim ostacima (ako ih ima) te okvirnoj dataciji.
- **opis** – svakom lokalitetu je opisano stanje iz 1989. godine i današnje stanje zatečeno na terenu.
- **stanje nalazišta** – navedeno je kako se koristi zemljište na kojem se nalazište rasprostire, zatim da li postoji gradnja na lokalitetu te ako da ona je kratko opisana i naveden je broj signature pod kojim se

građevina vodi u knjizi etno baštine ili recentne izgradnje. Na ovom mjestu doneseni su opisi oštećenja na samom nalazištu te je navedeno ako postoji potreba za hitnom intervencijom.

- **smjernice** – za svako nalazište u katalogu donesena su mišljenja i smjernice koji se odnose na dotično nalazište. U dokumentu o mjerama donesene su smjernice za svaki tip nalazišta, a na ovom mjestu su razrađene s obzirom na trenutnu problematiku svakog pojedinog nalazišta.
- **potencijal za prezentaciju** – za pojedina nalazišta označeno je imaju li potencijal za prezentaciju
- **meta-podaci** – navedeni su izvori i literatura iz koje su preuzimani podaci kao i unositelji podataka u katalog te vrijeme terenskog obilaska nalazišta
- **fotografije** – za svako nalazište unesene su dvije fotografije snimljene iz ruke na terenu, kao i fotografija snimljena iz zraka na kojoj je ucrtan obuhvat lokaliteta.

Kataloški dio ostalih tipova nalazišta (mala koncentracija nalaza, grob, presa, cisterna, ostava novca) obrađen je nešto sažetije pa obuhvaća osnovne podatke, opis nalazišta te opis gradnje ili oštećenja ukoliko oni postoje.

Terenski rad obuhvaćao je obilazak lokacija gdje su zabilježena nalazišta s ostacima arhitekture i kamene gomile. Svako nalazište je opisano i snimljene su geotagirane fotografije. Lokaliteti kojima je bilo teško prići zbog guste vegetacije, snimani su iz bespilotne letjelice (drona).

4.2. Valorizacija nalazišta

Od 90 arheoloških lokaliteta koji se nalaze unutar obuhvata zaštite (karta 2.1.) gotovo i nema grčkih objekata, osim kule na Maslinoviku, dok su prisutni mnogobrojni rimski gospodarski objekti – 28 vila rustika. Njihova se očuvanost, te potencijal za istraživanje i/ili prezentaciju uvelike razlikuje.

4.2.1. Nalazišta s ostacima arhitekture – vile rustike i grčka kula

Ovu kategoriju nalazišta čine najvrjedniji pojedinačni arheološki zapisi unutar Starogradskog polja. Na žalost niti jedan od ovih objekata nije sustavno istraživan niti u cijelosti iskopan. Da je riječ o rimskim gospodarskim objektima poznato je po nalazima pronađenim na površini. Oni su ili sustavno sakupljeni (ekstenzivnim ili intenzivnim površinskim pregledom terena) ili su zabilježeni tijekom sustavnog rekognosciranja prostora. U nekim slučajevima iznad površine zemlje vidljivi su i ostaci antičke arhitekture, dok se ponekad po visokoj koncentraciji pokretnih nalaza i njihovom karakteru (krovnim crijepovima i tesancima) može zaključiti o postojanju antičkih arhitekturnih ostataka. U većini slučajeva antički zidovi nalaze se unutar novih kamenih krčevina. Njihovo neprepoznavanje upravo je jedan od razloga zašto odstranjivanjem naizgled novijih kamenih gomila dolazi do devastacija na ovom tipu nalazišta.

4.2.1.1. Stanje istraženosti

U Starogradskom polju djelomično su iskopavane vile na Kupinoviku A-B6-2, Munjačama A-C7-2, položaju Mirak A-D12-1, te su vršena zaštitna iskopavanja na već uništenim vilama Smirčić (trafostanica) A-A10-2 i Ivončeve njive (aerodrom) A-D10-2. Zbog ovako slabe istraženosti nemoguće je sa sigurnošću govoriti o namjeni ovih objekata, no budući da su bili vezani za polje pretpostavlja se da su svi imali gospodarsku funkciju. Također se za sad ne zna točna datacija tih sklopova, odnosno nije poznato da li su svi funkcionirali

u isto vrijeme niti koliko je dug bio vijek korištenja tih objekata. Kupinovik je jedina djelomično istraжена rimska vila u obuhvatu zaštite za koju se zna da je funkcionirala do kasne antike, te doživjela mnoge pregradnje. U kasnoj antici su se preko rimskih mozaika ožbukali bazeni za držanje ulja po čemu se zaključuje da su rezidencijalne dijelove kompleksa zamijenili oni gospodarske namjene. Na lokalitetu su pronađeni i ulomci helenističke keramike, a još 1924. godine i grčki nadgrobni spomenik, koji svjedoče o dugotrajnom korištenju ovog lokaliteta. Otkopani dio kompleksa jedini je primjer ovog tipa nalazišta koji se privodi turističkoj namjeni.

Za dovršetak iskopavanja grčke kule na Maslinoviku, koja je istraživana 80.-ih te ponovno 2011. i 2012. godine, potrebna bi bila još jedna sezona da se nalazište do kraja istraži. Ovaj lokalitet se također privodi prezentaciji.

4.2.1.2. Najvrjedniji antički arhitekturni ostaci

Valjalo bi napomenuti da su najimpozantniji ostaci oni na položaju Mirje, gdje se raspoznaje više ostataka antičke arhitekture, od kojih jedan zid stoji u visini od 4,5 metra s očuvanim rupama za grede poda gornjeg kata. Dobro očuvani ostaci antičkih zidova nalaze se i na nalazištima Stagnjica, Carevac i Slavač, dok su dobro očuvane cisterne na nalazištima Poškujivac, Carevac, Podhum, Bonje smokve, Priloge i A-E7-1. Postoji mogućnost da se na položajima Zahum i A-F11-1 također nalaze dobro očuvani cisterna i antički bunar no oni nisu pronađeni u ovim terenskim obilascima. Na još nekoliko lokacija vjerojatno se nalaze dobro očuvani ostaci antičke arhitekture no zbog dugotrajne zapuštenosti prostora oni su danas potpuno skriveni u gusnoj vegetaciji. Kula na Maslinoviku u cijelosti je očuvana u tlocrtu do visine 2-3 reda blokova. Ona je činila sustav obrane polja zajedno s kulom na položaju Tor na brdu iznad Jelse i utvrde na Purkinom kuku, uzvišenju iznad mjesta Dol. Ove dvije kule ostale su izvan obuhvata formalne zaštite.

Slika 9 Antički zid visine 4,5m na Mirju (A-F10-2)

Slika 10 Urušeni zid antičke vike na Slavču (A-C10-2)

4.2.1.3. Stanje nalazišta

Prostori na kojima se nalazi ovaj tip lokaliteta različitog su stupnja očuvanosti. Već se prilikom izrade arheološke topografije otoka Hvara 1989. godine napominjalo da se mnogim arheološkim nalazištima događaju ili su se dogodile velike devastacije, da nekima prijeti devastacija zbog nezakonitih velikih iskopavanja zemlje ili različitih devastacija koje se nalaze neposredno uz lokalitet. Mnogo lokaliteta iako se ne smatraju devastiranim zarasli su u gustu neprohodnu vegetaciju.

slučajeva toliko ekstenzivne gradnje iako se na nalazištu Moče (A-C15-1) nalazi izuzetno velik i neprikladan recentni kompleks (R-C15-3) koji bi valjalo sanirati. Neprikladna novija gradnja nalazi se na rubovima nalazišta Carevac (A-E11-1) kao i obuhvatom manji pomoćni sklop kaveza i kućica (R-C10-2) na lokalitetu A-C10-1.

Jedna recentna građevina (R-F9-3) nalazi se na lokalitetu Mirje (A-F10-2) no prikladnog je izgleda te njenom gradnjom nisu narušene suhozidne strukture koje se nalaze na prostoru antičkog kompleksa. Na nalazištu Knežine (A-B9-2) postoji malo spremište (R-B9-6) izgrađeno 80.-ih godina prije formalne zaštite Starogradskog polja.

Na lokalitetima Kupinović (A-B6-2) i A-D6-1 nalaze se manje kamene kućice starijeg datuma koje se vode u katalogu etnološke baštine pod brojevima E-B6-5 i E-D6-6. Na nalazištu Slavač (A-C10-2) nalazi se trim (E-C10-3).

Na lokalitetima Starač (A-B14-1) i Moče (A-C15-1) ukopani su stupovi od dalekovoda.

4.2.1.5. Nalazišta najvišeg stupnja ugroženosti

Na 4 nalazišta ovog tipa ustanovljena je potreba za hitnom intervencijom. Dva nalazišta djelomično su uništena nivelacijom prostora na kojem se sada odlaže građevinski materijal/otpad i parkiraju radni strojevi. Na A-C7-1 prva djelomična devastacija dogodila se izgradnjom državne ceste Stari Grad – Jelsa, a druga navedenom nivelacijom prostora. Jedino što bi dalo naslutiti da arheološki ostaci niti prije devastacija nisu bili dobro očuvani jest činjenica da je, na čestici zemlje na kojoj je danas maslinik, živa stjena vidljiva na površini. Zbog toga se može zaključiti da nema dobro očuvanog stratigrafskog zapisa, odnosno da ga vjerojatno nije bilo niti prije devastacije. Drugo nalazište se po toponimu zove Orišac (A-D11-2) i trenutno je jedan od najugroženijih lokaliteta u polju. Polovina ovog površinom manjeg nalazišta uz glavni pravac Stari Grad – Vrboška (u neposrednoj blizini omfalosa) nivelirana je te pretvorena u odlagalište za građevinski materijal i radne strojeve. Jedan od zidova antičke vile (dužine 7 i visine 0,40 m) ostao je ogoljen i preko njega se urušava recentnija gomila na kojoj se nalazi put. Ako se ovaj lokalitet ne sanira, uskoro će biti potpuno uništen. Hitna intervencija potrebna je na nalazištu Podhum gdje postoje ostaci dobro očuvane, ali gotovo potpuno zarasle antičke cisterne. Na nižoj terasi sjeverno od nalazišta veliki su nezakoniti iskopi pijeska. Cijelo ovo područje podno Vrbanja, odnosno ispod brda Hum, bogato je prirodnim depozitima pijeska koji se na mnogo mjesta nezakonito iskopavaju. Jedan od tih iskopa došao je do terase podno ovog antičkog kompleksa, dok se na samom nalazištu vide udubine od starijih ekstrakcija.

Četvrto nalazište na kojem je potrebna hitna intervencija, jedino koje nije ugroženo antropogenim devastacijama, jest antički kompleks na Mirju (A-F10-2). Ovdje je potrebno izvršiti hitnu konzervaciju na antičkom zidu visokom 4,5 metra. U smjernicama je naglašeno da se do konzervacije ne smije odstranjivati bršljan sa zida.

Slika 13 Nivelacija nalazišta Orišac

Slika 14 Iskop pijeska na terasi ispod nalazišta Podhum

4.2.1.6. Potencijal za prezentaciju

Potencijal za prezentaciju određivao se na osnovi današnjeg stanja u prostoru. Parametri koji su uzeti u obzir su:

- vizualna vrijednost odnosno atraktivnost arheoloških ostataka
- uređenost pristupnog puta
- odsutnost potrebe ulaska na privatne obradive površine da bi se vidjeli ostaci
- stanje prostora oko nalazišta

Ustanovljeno je da je vrlo mali broj arheoloških nalazišta koja ispunjavaju ova 4 uvjeta te imaju mogućnost za prezentaciju. Dva lokaliteta, vila Kupinovic (A-B6-2) i kula Maslinovic (A-D18-1) sustavno se pripremaju za prezentaciju i to su lokacije koje turisti najčešće obilaze. Za prezentaciju Maslinovika izrađen je idejni projekt za koji nije dobiveno mišljenje nadležnog Konzervatorskog odjela. U dokumentima prostornog planiranja trebali bi se predvidjeti ovakvi slučajevi gdje bi se iznimno u prezentacijske svrhe dopustila gradnja na arheološkom nalazištu.

Slika 15 Rimski kompleks na Kupinoviku

Slika 16 Grčka kula na Maslinoviku

Uz navedena nalazišta dobro očuvani antički ostaci nalaze se na vili Carevac (A-E11-1). Oni se mogu vidjeti s ceste Stari Grad – Vrboška no u periodima kada loza prolista teško su uočljivi. Vila na položaju Slovči (A-C11-1), koja se također nalazi uz glavni dekuman, potpuno je obrasla pa arhitekturni ostaci uopće nisu

vidljivi. Odstranjivanjem vegetacije utvrdio bi se prezentacijski potencijal, a koji se može naslutiti po opisu nalazišta iz 1989. godine. Vila na Stagnjici (A-D15-1) mogla bi se privesti prezentacijskoj namjeni uz manje radove na odstranjivanju vegetacije.

4.2.1.7. Smjernice

Za svako pojedno nalazište donesene su smjernice koje prate opće mjere postupanja na prostoru pod obuhvatom ovog tipa nalazišta. One se u većini slučajeva odnose na odstranjivanje divlje vegetacije što se može zaključiti po statistici donesenoj u poglavlju o stanju ovog tipa nalazišta.

Za svako nalazište na kojem se nalazi gradnja dano je mišljenje o potrebi odstranjivanja/ostanka građevine. Pri ovoj odluci uzeto je u obzir:

- vrijeme nastanka građevine
- koliko je građevina prikladna u okviru tradicijske gradnje polja
- da li su izgradnjom narušeni suhozidni ostaci (a time moguće i antički) u obuhvatu nalazišta
- koliko je izgradnjom vizualno narušen prostor nalazišta

Ovi parametri korelirani su s potencijalnom većom destrukcijom prostora/nalazišta koja bi se mogla dogoditi u slučaju odstranjivanja građevine.

Svakom nalazištu ovog tipa, kao i prostorima s visokim koncentracijama nalaza koji bi mogli ukazivati na arhitektonske ostatke, pridodana je i zaštitna zona (buffer) u kojoj vrijede mjere propisane u poglavlju o istima ove konzervatorske podloge. Jedini kompleks kojem nije utvrđen točan položaj vila je u mjestu Vrbanj (A-E3-1). Ona je ucrtana u karti nalazišta no na hipotetskom položaju. Upravo iz ovog razloga nema ucrtanu zaštitnu zonu (buffer) kao ni uništene vile na položajima Smirčić (trafostanica) i Ivončeve njive (aerodrom).

4.2.2. Kamene gomile od arheološkog značaja

Među mnogim kružnim i ovalnim kamenim gomilama Starogradskog polja stručnjaci projekta *Adriatic Islands* determinirali su one koje nisu nastale samo čišćenjem terena pri sadnji već predstavljaju brončanodobne ili željeznodobne tumule odnosno grobne humke. Njih je u dokumentaciji iz 1989. godine bilo 11, ali je terenskim obilaskom ustanovljeno da su 2 srušene te nisu uvrštene u karti nalazišta. Rušenje i mljevenje kamena s gomila bilo je česta pojava tijekom 80.-ih godina, prije formalne zaštite polja. Neke gomile su srušene i prilikom izgradnje državne ceste Stari Grad – Jelsa. Istom izgradnjom uništena je i jedna kamena grobna komora te ni ona nije ucrtana u karti nalazišta. Većina ovakvih gomila unutar je novijih kamenih krčevina no danas jedino zbog svoje veličine one ne bivaju rušene za razliku od antičkih zidova koji se nalaze unutar volumenom manjih uzdužnih gomila.

Niti jedna kamena gomila u Starogradskom polju nije arheološki iskopavana.

Valja napomenuti da se osim prethistorijskih grobnih gomila u polju nalaze i gomile od arheološkog značaja koje su izvorno imale drukčiju namjenu. Gomile su služile kao pomoć pri viziranju pravaca podjele zemljišta, neke kao teritorijalni reperi, a neke na vrhovima brda i kao pomoć pri navigaciji ili određivanju pogodnih uvala za sidrenje. Tek izradom detaljne studije suhozidnih ostataka moći će se valorizirati i ovakvi tipovi suhozidnih struktura te će biti potrebno i za njih popisati dodatne smjernice.

Slika 17 Gomila na Jurkovici (A-C8-2)

Slika 18 Gomila na Podborju (A-C5-4)

4.2.3. Grobovi

Svi poznati grobovi u Starogradskom polju otkriveni su od kraja 19. do polovine 20. stoljeća. Riječ je o grčkim i rimskim grobovima od kojih su neki skeletni grobovi s pridodanim keramičkim nalazima, neki su grobovi pod tegulama ili u keramičkoj posudi. U nekim slučajevima pronađen je samo jedan grob, a ponekad ih je više pronađeno na istoj lokaciji. Grobovi su pronalazeni na 7 lokacija u polju. Na položaju Kučišće u dva su navrata zabilježeni nalazi grobova (grčkih pa rimski) te su vođeni kao dvije kataloške jedinice no ucrtane su na istom mjestu.

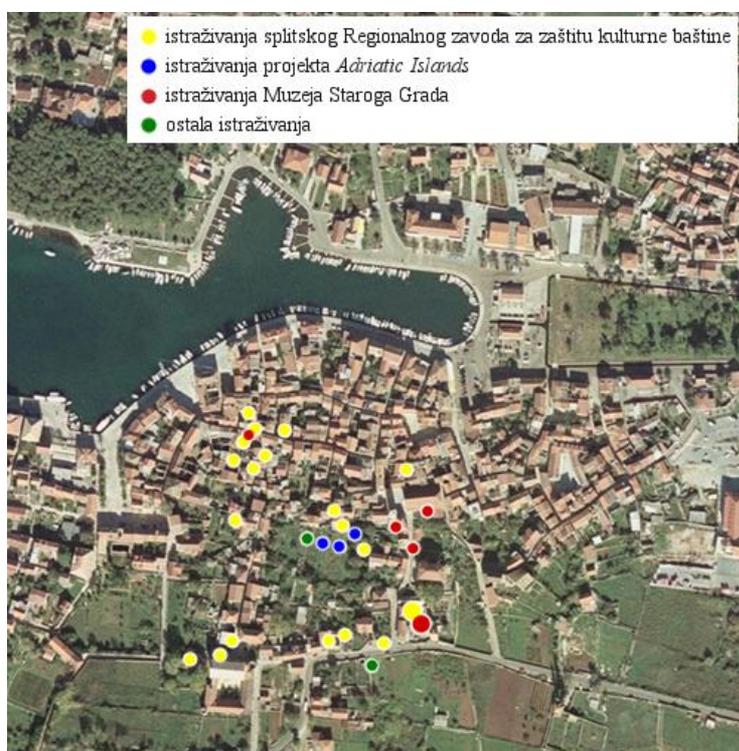
U vrijeme kada su grobovi otkriveni nisu bilježene informacije o njihovoj točnoj poziciji. Iz tog razloga njihovi položaji ucrtani su u kartu na način kako je to doneseno u popisu arheoloških nalazišta otoka Hvara, ali za te prostore nisu donošene posebne smjernice.

5. ARHEOLOŠKI NALAZI NA PODRUČJU STAROGA GRADA

Situacija s arheološkim nalazištima u Starome Gradu, odnosno u obuhvatu građevinskog područja grada, razlikuje se od one u Starogradskom polju. Dok se u polju nalazi koncentracija ostataka gotovo isključivo rimske ruralne arhitekture, na prostoru Staroga Grada nalaze se ostaci grčke urbane arhitekture te kasnijih rimskih i kasnoantičkih gradnji. U gradu, kao i u polju, gotovo nema ranosrednjevjekovnih nalaza.

Povijesna jezgra grada, koja se nalazi s južne strane zaljeva, u cijelosti leži na ostacima antičke urbane arhitekture što onemogućava sustavna istraživanja kao i lako iznalaženje odgovora o veličini i pružanju grada u grčko ili rimsko doba. Za sad ne postoje niti saznanja o položaju antičke nekropole, smještaju sakralnih građevina kao ni onih svjetovnih (poput teatra) koje su se nalazile u svakom antičkom gradu.

Na području grada nalazi se samo jedna lokacija na kojoj su prezentirani arheološki ostaci. Na Remete vrtu prezentirani su ostaci arhitekture iz grčkog i rimskog razdoblja, gradski bedemi te ranokršćanski kompleks.

Slika 19 Iskopavanja na području Staroga Grada

5.1. Arheološka iskopavanja na području grada

Kao što je već naglašeno, arheološkim iskopavanjima mogu se istražiti samo površinom manji prostori unutar vrtova, u konobama kuća kao i ispod današnjih ulica. Svi pronađeni ostaci daju samo djelomična saznanja o izgledu i veličini antičkog grada. Još 1898. godine prilikom radova ispred crkve sv. Roka pronađeni su ostaci rimskih termi s očuvanim geometrijskim mozaicima, a taj nalaz je zabilježen latinskim natpisom uklesanim u stepenici na ulazu u crkvu. Nešto kasnije, 1923. godine, u Srednjoj ulici također su pronađeni rimski mozaici. Arheološka iskopavanja na području grada bila su najbrojnija tijekom 80.ih i 90.-ih godina. U tom su periodu stručnjaci Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika iz Splita istraživali na 20-ak lokacija u gradu. Najbrojnija istraživanja vršena su u ulici Vagonj i Srednjoj ulici gdje se nalazi nastavak spomenutih mozaika.

Gotovo u svakom iskopnom polju pronađeni su ostaci helenističke i/ili rimske arhitekture te popratni keramički materijal koji gotovo u svim slučajevima zastupa cijeli raspon od prethistorije do kasne antike.

Stručnjaci projekta Adriatic Islands iskopavali su na 3 međusobno nedaleko postavljena iskopna polja u neizgrađenom prostoru vrtova koji se nalaze po sredini grada. Jedno od bitnijih otkrića, uz ostatke grčke i rimske arhitekture bila je datacija bedema koji se nalaze na tom prostoru. Dokazano je da se u konobi Tadić-Gramotorov kao i u Plančić vrtu ne nalaze grčki gradski bedemi već kasnoantički, građeni preslagivanjem blokova s antičkog bedema. Tada su se ponovo otvorila pitanja o poziciji originalnog parametra antičkog Farosa. 1993. godine izvršen je i sustavan površinski pregled keramičkog materijala na prostoru grada po kojem bi se dalo zaključiti da se antički grad prostirao na većem prostoru prema jugu.

Novim istraživanjima Muzeja Staroga Grada vršenim na lokalitetu Remete vrt dokazano je da ni bedemi očuvani na toj lokaciji ne pripadaju vremenu osnutka grada 384./5. pr. Kr. već 3./2. st. pr. Kr. odnosno vremenu obnove grada nakon povijesne bitke Demetrija Farskog s Rimljanima.

Novijim metodama istraživanja, poput geofizičkih, moglo bi se efikasnije doći do odgovora o izgledu i rasprostiranju antičkog grada.

Slika 20 Arheološki park Remete vrt u Starom Gradu

5.2. Karta arheoloških nalaza u gradu

Za potrebe izrade karte nalazišta Staroga Grada (karta 2.2.) u obzir su uzeti postojeći podaci iz knjige *Arheološka baština otoka Hvara* te kataloga izložbe *Pharos-antički Stari Grad* prema kojem su digitalizirani podaci o iskopavanjima Regionalnog zavoda. Ovi podaci nadopunjeni su informacijama o novijim istraživanjima koja u gradu od 2009. godine provodi Muzej Staroga Grada.

U Starom Gradu označeno je 50 lokacija na kojima su vršena istraživanja ili postoje saznanja o ostacima arhitekture ili keramičkog materijala. Za razliku od karte rasprostiranja arheoloških lokaliteta polja gdje su nalazišta u GIS programu ucrtavana poligonom na području grada lokacije su ucrtavane točkom. Za svaki je dodana i informacija o dataciji. Lokacije su klasificirane na sljedeći način:

1. grobovi - na jednoj lokaciji u gradu pronađen je nepoznat broj vjerojatno rimskih grobova u amforama.
2. keramički nalazi – nekoliko je lokacija gdje istraživanjima nisu otkriveni arhitekturni ostaci već koncentracije keramičkog materijala.
3. ostaci arhitekture – ovo je najbrojnija kategorija nalaza unutar grada. Riječ je o građevinama koje su djelomično istražene i nepoznata im je namjena. Uz arhitekturu pronađen je i keramički materijal, ali on nije posebno ucrtavan u kartu nalaza. Od 24 lokacije s ostacima arhitekture polovina je datirana kao grčki nalazi, 3 grčko-rimska, 4 rimska, 1 kasnoantički, 1 multiperiodan, a 3 nisu datirana.
4. terme – rimske terme su gotovo jedini gradski arhitektonski nalaz kojem je poznata namjena.
5. natpis – na karti su ucrtani nalazi dvaju natpisa uzidanih u fasade kuća. Poznato je još 16 rimskih natpisa te 7 grčkih iz Staroga Grada ili okolice no budući da za većinu nije poznata točna lokacija pronalaska oni nisu ucrtani u kartu.
6. skulptura – gotovo je nevjerojatno da se u gradu ovako bogate povijesti nisu sačuvale brojne skulpture, već njih samo nekoliko. U zvoniku sv. Stjepana nalazi se uzidan rimski reljef lađe, ispred crkve u ogradni zid ulice ugrađen je rimski reljef Erota, u okolici sakristije sv. Stjepana pronađena je statua Venere, a 1906. godine u blizini crkve sv. Ivana pronađen je reljef s prikazom Silvana.
7. crkva – budući da popis arheoloških nalazišta sadržava podatke o onima do srednjeg vijeka u ovoj kategoriji samo je jedna građevina: ranokršćanska dvojna crkva sv. Marije i sv. Ivana s mozaicima koja se nalazi na Remete vrtu.
8. bedem – na 4 lokacije pronađeni su ostaci bedema. Na 2 lokacije nalazi se kasnoantički bedem građen od presloženih blokova grčkog bedema, dok se u blizini crkve sv. Ivana nalazi parametar bedema iz 3./2. st. pr. Kr.
9. blokovi bedema – na nekoliko lokacija u gradu vide se blokovi antičkog bedema ugrađeni u temelje kasnijih građevina. Najviše ih je ugrađenih u zvonik sv. Stjepana dok se na sv. Petru (dominikanskom samostanu) nalaze blokovi koji su moguće izvorni dio antičkog bedema na kojem je podignuta crkva.
10. bunar – u vrtu Plančić u središtu grada nalazi se četvrtasti bunar građen od pravilnih blokova postavljenih u tehnici ašlara. Vjeruje se da je iz grčkog doba. Na Remete vrtu nalaze se 3 bunara: jedan vjerojatno grčki, veća kaptaža izvorske vode koja je bila u upotrebi od grčkog doba do kasne antike te rimska cisterna. Ove 3 građevine nisu posebno ucrtavane u kartu nalazišta već su dio cijelog arhitekturnog kompleksa te se vode pod tipom 3.
11. mozaik – na području grada rimski mozaici nađeni su u sklopu termi ispred crkve sv. Roka, zatim na 3 lokacije u Srednjoj ulici koji vjerojatno čine cjelinu nekog većeg objekta. Na Remete vrtu, u sklopu dvojne crkve nađeni su i ranokršćanski mozaički podovi.
12. hipokaust – nalaz opeke od hipokausta vodi se u popisu nalazišta otoka Hvara kao pojedinačni nalaz koji je smješten između dominikanskog samostana i gradskog groblja. Nisu navedene okolnosti nalaza pa nije jasno da li je riječ o zabuni ili je ulomak moguće nađen sustavnim terenskim pregledom.

6. NALAZIŠTA IZVAN OBUHVATA ZAŠTITE

Samim pogledom na kartu rasprostranjenosti arheološke baštine otoka Hvara očito je da je vrlo velika koncentracija nalazišta smještena upravo na centralnom dijelu otoka, odnosno u Starogradskom polju i oko njega (karta 2.1.). Formalna zaštita Starogradskog polja obuhvaća ravničarski prostor na kojem su očuvani ostaci antičke podjele zemljišta, ali ne i područje okolnih brda. To ujedno znači da je većina prethistorijskih nalazišta, poput gomila i gradina koje su također bile vezane za Starogradsko polje, zbog svog smještaja na vrhovima brda ostala izvan obuhvata zaštite.

Gomile oko Starogradskog polja su mnogobrojne. Najprominentnije su one na brdu Starač (šifre nalazišta u Arheološkoj baštini otoka Hvara: JE0084.00 i JE0085.00), gomila na brdu Hum-sv. Vid (JE0093.00) te gomila na brdu Hum sjeverno od Starogradskog polja (JE0096.00). Na rubu Jelšanskog polja, izvan same granice obuhvata zaštite ostala je grupa prethistorijskih gomila – njih 14 (JE0082.01-JE0082.14). Već se pri izradi arheološke topografije naglašavalo da su neke gomile djelomično uništene ili im prijeti uništavanje no one nisu dobile status pojedinačne zaštite. Jedina gomila koja posjeduje taj status nalazi se na položaju Kaštilac, koji je prvenstveno zaštićen zbog venecijanske kule iz 16. stoljeća koja se nalazi uz gomilu (br. zaštite Z-5750).

Uz polje se nalazi i prethistorijsko utvrđeno naselje – gradina (JE0099.00) na položaju Gračišće, između Vrbanja i Svirača. Ona se danas nalazi u šumi no i dalje ima dobro očuvan bedem s vidljivim ulazom. Sjevernije od polja, u blizini Staroga Grada, nalazi se slabo očuvan ograđeni prostor nepoznate namjene na kojem je nađena prethistorijska keramika, a koji bi mogao ukazivati na ostatke gradinskog nalazišta (SG0011.00).

Na položaju Purkin kuk nalaze se ostaci vjerojatno grčkog utvrđenja (SG0015.02) koje je djelomično ugrađeno u prethistorijsku gomilu (SG0015.01). Ono je činilo sustav obrane polja s kulom na Maslinoviku koja se nalazi unutar obuhvata zaštite i kulom Tor na brdu iznad Jelse koja ima pojedinačnu zaštitu (RST 0028-1962.).

Uz pojedinačne nalaze i prostore na kojima su pronađene koncentracije antičke keramike, izvan granica zaštite nalazi se i nekoliko rimskih vila rustika. Poznate vile unutar Starogradskog polja smještane su na prostore kamenitije odnosno neplodnije zemlje, dok se u izuzetno plodnim ravninama nije gradilo. Zato ne čudi da je velik broj ovakvih kompleksa smještan i na kamenitijem prostoru uokolo polja koji je ostao izvan formalne zaštite. Podaci o ovim objektima također su preuzeti iz knjige Arheološka baština otoka Hvara, a same lokacije nisu terenski pregledane. Uz samu granicu koja se pruža od Vrboske do Svirača nalazi se 6 rimskih gospodarskih objekata:

- JE0007.00 Ježe: na 15000m² rasprostire se velika koncentracija keramike, opeka i građevnog materijala. Na više pozicija otkriveni su i zidovi. Lokalitet je djelomično istraživan 1987. i 1988. prije izgradnje ceste za Vrbosku. Na nalazištu je otkriveno više grobova, a vjerojatno ih ima više.
- JE0003.00 Dučin dvor/Baba: pronađeni su očuvani ostaci jedne prostorije s ulazom koja čini dio većeg rimskog kompleksa. 1989.godine je prostor bio dio vrta.
- JE0005.00 Dolac: na 178 m² pronađena je manja koncentracija keramike, opeka i građevnog materijala.
- JE0104.00 Mirje: na 6000 m² nalazi se koncentracija keramike, opeka i građevnog materijala. Otkriveni su zidovi dužine 40 m.

- JE0105.00 Japnenica: velika koncentracija nalaza prostire se na 3750 m² na grebenu koji dijeli polja oko Svirača s Jelšanskim poljem.
- JE0103.00 Ježe: na 1400 m² u naselju Svirče s pogledom na polje između Svirača i Vrisnika pronađena je koncentracija keramike, opeka i građevnog materijala. Otkriveni su i zidovi koji su i uništeni već 1989. prilikom izgradnje kuće. Također su pronađeni ostaci hipokausta.

Dva su ista tipa nalazišta s ostacima arhitekture vezana za Jelšansko polje također ostala izvan obuhvata zaštite. Prvi se nalazi po sredini Jelšanskog polja, a drugi u samoj Jelsi:

- JE0109.00 Jabučina: ostatke koji upućuju na postojanje antičkog objekta zabilježio je Duboković-Nadalini 1969. godine, ali već 1989. terenskim pregledom nisu nađeni ostaci zbog ekstrakcije pijeska na lokalitetu.
- JE0112.00 Kutac: na 2400 m² rasprostirala se velika koncentracija keramike, opeka i građevnog materijala koja je prilično uništena izgradnjom škole u Jelsi. Zabilježeni su ulomci mozaika i rimski nadgrobni natpis te dijelovi vodovoda koji je vilu opskrbljivao vodom iz izvora Vir.

Ostaci dvaju rimskih gospodarskih kompleksa nalaze se u blizini Staroga Grada. Prvi je na položaju Priko na sjevernoj strani zaljeva u sada izgrađenom području, a drugi nešto južnije od grada.

- SG0056.00 Priko: na 4000 m² rasprostire se srednja koncentracija keramike, opeka i građevnog materijala. 1989. godine navodi se da lokalni izvori spominju ostatke zidova te pronađene svjetiljke, novce, keramičke posude i željezne predmete.
- SG0014.00 Strone: na 1500 m² rasprostire se manja koncentracija keramike, opeka i građevnog materijala. Nalazište je djelomično uništeno prilikom izgradnje ceste prema trajektnom pristaništu i Hvaru. Tom prilikom Protić istraživao lokalitet te pronašao mnogo keramike i zid od dva reda većih klesanaca koje nije datirao.

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

7.1. Važeći sustav mjera zaštite

- Mjere izrečene u rješenju o zaštiti Starogradskog polja konzervatorskog su karaktera bez predmnijevanja prilagodbe prostora današnjim potrebama.
- Niti u jednom nacionalnom pravnom dokumentu ne spominje se zaštitna zona (buffer) s čijim je obuhvatom Starogradsko polje upisano na Listu svjetske baštine, a samim time za taj prostor nisu donesene mjere zaštite.
- Pojedinačna rješenja o zaštiti su za arheološku baštinu izuzetno malobrojna. Na području cijele općine Jelsa (ne samo dijela Starogradskog polja) postoji samo 6 nalazišta s pojedinačnim rješenjem o zaštiti (pritom se ovdje ubrojan grad Galešnik, ili samo Grad, ne vodi pod kategorijom arheološke baštine). Na području Grada Stari Grad 4 su pojedinačno zaštićena arheološka nalazišta. Jedan se nalazi unutar zaštićene zone grada – ostaci 'grčkih' zidina u konobi Tadić-Gramotorov, za koje je još 1996. dokazano da su kasnoantički, dok npr. cijeli sklop antičke arhitekture na arheološkom parku Remete vrt nije zaštićen. Zaštićen je dio austrijske ceste iz 19. stoljeća, zatim crkvice sv. Vida na brdu Hum. Od mnogobrojnih rimskih vila u polju pojedinačnu zaštitu posjeduje samo vila Smirčić, uništena izgradnjom električne centrale. U prošlom su poglavlju navedena važnija arheološka nalazišta koja nemaju pojedinačnu zaštitu.

7.2. Potreba za dodatnim istraživanjima

U Starogradskom polju su se razvijale i testirale mnoge nedestruktivne metode u arheologiji. Rekognosciranjem, sustavnim površinskim pregledom i prvim GIS analizama došlo se do saznanja o broju i obuhvatu nalazišta na području cijeloga otoka pa tako i polja. S druge strane treba imati na umu da u cijelosti nije istražen niti jedan antički gospodarski objekt pa iako je u polju poznato njih 28, niti jednome nije moguće rekonstruirati nekadašnji izgled. Na pravcima antičke podjele zemljišta vršene su mnoge metričke analize, no do ove studije nikada nisu bilježene pojedine strukture koje čine podjelu. Također nikada nisu iskopavane stojeće suhozidne strukture da bi se utvrdilo u kakvom su odnosu sa starijim strukturama.

Pregledom stanja antičkih pravaca utvrđeno je da se podjela u nekim dijelovima polja nije očuvala, a ujedno iz tih dijelova nisu poznati niti ikakvi pojedini arheološki lokaliteti. Uspoređujući ovaj set podataka sa pedološkom kartom i zračnim fotografijama zaključilo se da je to upravo slučaj na prostorima s očuvanom kvalitetnijom zemljom. To nas dovodi do novog pitanja da li se lokaliteti na tom prostoru doista nisu očuvali, da li se nalaze pod dubljim nanosima zemlje koja se u nekom trenutku u povijesti nataložila ili nikada nisu ili građeni u prostorima plodne zemlje. To je još jedno od pitanja na koje bi se istraživanjem moralo odgovoriti radi donošenja kvalitetnijih konzervatorskih smjernica. Budući da to u ovom trenutku nije realno za očekivati sadašnje smjernice moraju prejudicirati i takve mogućnosti.

7.3. Glavne prijetnje arheološkim nalazištima i antičkim pravcima parcelacije

Terenskim pregledom ustanovljeno je da je većina pojedinih arheoloških nalazišta zarasla u gustu vegetaciju. Osim devastacija koje arhitekturnim ostacima nanosi korijenje većih stabala, mogu se predvidjeti i uništenja koja se mogu dogoditi odstranjivanjem takve vegetacije. Osim prirodne degradacije prostora obuvata nalazišta ona su ugrožena i mnogim antropogenim radnjama:

- infrastrukturnim zahvatima poput izgradnje ceste ili proširivanja pojedinih putova

- nezakonitim ekstrakcijama pijeska
- nivelacijom terena za odlaganje građevinskog materijala i strojeva
- izgradnjom objekata

Antički pravci podjele zemljišta ugroženi su iz razloga što se oni kao komunikacije koriste i danas te se prilagođavaju današnjim potrebama odnosno prijevoznim sredstvima. Gotovo se uvijek iste promjene mogu pratiti na određenim tipovima komunikacija. Uski putovi omeđeni suhozidima proširuju se pri čemu gotovo uvijek suhozid na strani koja se proširuje ostaje ruševan. Od oko 61 km suhozida ili podzida terasa uz putove 7 km je ruševno, dok se na oko 1,7 km gdje nema barijere između puta i okolnog zemljišta odlaže građevni otpad ili je prostor na drugi način narušen. Putovi s očuvanom kaldrmom često su zasipavani sitnijim tucanikom da bi automobili lakše prolazili, dok se putovi po gomilama zaravnjavaju zbog istog razloga. Najveći dužina pravaca na antičkoj podjeli zemljišta danas su makadamski putovi dok su mnogi i asfaltirane ceste.

Valja napomenuti da se objekti izgrađeni u polju priključuju na vodu pri čemu se čine iskopi najčešće po sredini antičkih pravaca bez zatražene dozvole ili ikakvog nadzora.

8. LITERATURA I DRUGI IZVORI:

1. BINTLIFF, John, GAFFNEY, Vincent (1988.): The Ager Pharensis/Hvar Project 1987., BAR IS 431, Oxford
2. BINTLIFF, John, GAFFNEY, Vincent, SLAPŠAK, Božidar (1991.): Site Formation Processes and the Hvar Survey Project, u: Interpreting Artefact Scatters, Contribution to Ploughzone Archaeology, Oxford
3. BRADFORD, John (1957.): Ancient landscapes, London
4. BRUNŠMID, Josip (1998.): Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji, Split
5. CAMBI, Nenad, ČAČE, Slobodan, KIRIGIN, Branko (ur.) (2002.): Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana / Greek Influence along the East Adriatic Coast, Split
6. DILKE, Oswald A.W. (1971.): The Roman Land Surveyor, London
7. DUBOKOVIĆ-NADALINI, Niko (1959.): Centurijacija hvarskog agera, Bilten Historijskog arhiva Hvara 1, Hvar
8. DUBOKOVIĆ-NADALINI, Niko (1969.): Ager Pharensis, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 63-64, Split
9. FORENBAHER, Stašo, HAYES, John, GAFFNEY, Vincent, KAISER, Timothy, LEACH, Peter, KIRIGIN, Branko, VUJNOVIĆ, Nikša (1994.): Hvar-Vis-Palagruža 1992-1993, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 86, Split
10. GAFFNEY, Vincent, STANČIČ, Zoran (1991.): GIS approaches to the regional analysis: A case study of the island of Hvar, Ljubljana
11. GAFFNEY, Vincent, KIRIGIN, Branko, PETRIĆ, Marinko, VUJNOVIĆ, Nikša, ČAČE, Slobodan (1997.): Arheološka baština otoka Hvara / Archaeological Heritage of the Island of Hvar, Hrvatska, Projekt Jadranski otoci, sv. 1, BAR IS 660, Oxford
12. GAMULIN, Miće (2011.): Četiri antičke limitacijske mreže Farskoga polja na otoku Hvaru, Prostor 19, Zagreb
13. JELIČIĆ-RADONIĆ, Jasna (1999.-2000.): Novi urbanistički elementi antičkog grada Farosa, Opuscula archaeologica 23-24, Zagreb
14. JELIČIĆ-RADONIĆ, Jasna (1996.): Rimska villa urbana u Starom Gradu na Hvaru, Arheološki radovi i rasprave 12, Zagreb
15. JELIČIĆ-RADONIĆ, Jasna, RAUTER PLANČIĆ, Biserka (ur.) (1995.): Pharos - antički Stari Grad, Zagreb
16. KIRIGIN, Branko (1987.): Maslinovik - zaboravljena Grčka kula u Starogradskom polju na otoku Hvaru, Obavijesti HAD-a 19/1, Zagreb
17. KIRIGIN, Branko (1993.): Starogradsko polje od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Mogućnosti 1-2, Split
18. KIRIGIN, Branko (2001.): Zaštitna arheološka iskopavanja u okolini Starog Grada na otoku Hvaru u 1984. i 1985. godini, Diadora 20, Zadar

19. KIRIGIN, Branko, SLAPŠAK, Božidar (1985.): Starogradsko polje na otoku Hvaru, Arheološki pregled 26, Ljubljana
 20. KOVAČIĆ, Joško (1993.): Hvarski ager u srednjem i novom vijeku, Mogućnosti 1-2, Split
 21. LOKOŠEK, Ivo (1985.): Zaštitna arheološka istraživanja u Starogradskom polju 1984. i 1985. godine, Obavijesti HAD-a, 17/2, Zagreb
 22. LJUBIĆ, Šime (1873.): Faria Città Vecchia e non Lesina, Zagreb
 23. MILETIĆ, Alen (2013.): Gradine zapadne strane otoka Hvara kao povijesni i kulturološki fenomen, neobjavljen doktorski rad, Zagreb
 24. MLINAR, Jurij (1997.): Merska analiza parcelacije za rekonstrukciju postopka izmere limitiranega agera grške kolonije Pharos na otoku Hvaru, neobjavljen diplomski rad, Ljubljana
 25. POPOVIĆ, Sara (2010.): Rezultati novih zaštitnih istraživanja u Starome Gradu na otoku Hvaru, Izdanja HAD-a 26, Zagreb-Split
 26. POPOVIĆ, Sara (2012.): Kamenolomi Starogradskog zaljeva: problematika podrijetla kamena korištenog za izgradnju bedema antičkog Fara, Archaeologia Adriatica 6, Zadar
 27. PRIBOJEVIĆ, Vinko (reprint s prijevodom 1991.): O porijeklu i zgodama Slavena, Split
 28. SLAPŠAK, Božidar (1988.): The 1982-1986 Ager Pharensis Survey: Potentials and Limitations of "Wall Survey" in Karstic Enviroments, BAR IS 431, Oxford
 29. SLAPŠAK, Božidar, ERIČ, Miran, MUŠIČ, Branko, PLEVNIK, D. (1998.): Landscape structure survey in the chora of Pharos: GIS support and visualisation, u: On the Good Use of Geographic Information Systems in Archaeological Landscape Studies, COST Action G2, European Commission, Luxemburg
 30. STANČIČ, Zoran (1987.): Določitev osnovne merske enote pri antični delitvi zemljišč. Primer Starigrajskega polja na Hvaru, neobjavljen magistarski rad, Ljubljana
 31. STANČIČ, Zoran, SLAPŠAK, Božidar (1988.): A modular analysis of the field system of Pharos, BAR IS 431, Oxford
 32. ZANINOVIĆ, Marin (1978. i 1981.): Purkin kuk kod Dola, Arheološki pregled 20 i 22, Beograd
 33. ZANINOVIĆ, Marin (1982.): Nalazi sa Tora kod Jelse kao prilog njegovoj kronologiji, Opuscula archaeologica 7, Zagreb
 34. ZANINOVIĆ, Marin (1983.): Grčka podjela zemljišta u polju antičkog Pharosa, Prilozi povijesti otoka Hvara 7, Hvar
 35. ZANINOVIĆ, Marin (1987.): Rimska villa rustica na Kupinoviku kraj Dola, Prilozi povijesti otoka Hvara 8, Hvar
- Ostali izvori:
36. POPOVIĆ, Sara, Agencija za upravljanje Starogradskim poljem (2014.): Monitoring Starogradskog polja, Studija stanja arheoloških lokaliteta u zaštićenoj zoni Starogradskog polja, arhiva Agencije